ELS PAPERS DEL GAP

Ciutat i aixada s'escriuen en femení. Agricultura urbana, ecofeminisme i sobirania alimentària a la ciutat

José Luis Fernández Casadevante

Nerea Morán Alonso

Paper núm. 27

Ciutat i aixada s'escriuen en femení. Agricultura urbana, ecofeminisme i sobirania alimentària a la ciutat

José Luis Fernández Casadevante
Nerea Morán Alonso

El **Grup d'Acció Política (GAP)** de la Xarxa de Consum Solidari es va crear per iniciativa d'alguns socis i sòcies que volien anar més enllà del consum de productes de comerç just i ecològics, i constituir un espai de reflexió amb l'objectiu de fer activitats d'incidència política en favor de la sobirania alimentària i per la denúncia raonada de l'actual model de producció d'aliments i les injustes relacions comercials que ofeguen als productors/res locals, tant del nord com del sud.

Els Papers del GAP és producte d'aquesta iniciativa.

Autoria: José Luis Fernández Casadevante i Nerea Morán Alonso
Coordinació: Àrea d'Anàlisi de la Xarxa

Edició: Xarxa de Consum Solidari
Pça. Sant Agustí Vell, 15 – 08003 Barcelona

Barcelona. 2016

Aquesta publicació ha estat realitzada amb el suport de l'**Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament**. El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva dels autors i organitzacions editores, i no reflecteix necessàriament l'opinió d'aquesta institució.

Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament

CC BY NC SA

INDEX

1. Ecofeminisme i sobirania alimentària entre edificis 5

2. Dones i agricultura urbana. Posar la vida al centre de la ciutat 12

3 Ingredients ecofeministes per recompondre la ciutat 20

4. Conclusions per a nous començaments o com el fruit són les llavors 30

Referències bibliogràfiques 33

Ciutat i aixada s'escriuen en femení

1. Ecofeminisme i sobirania alimentària entre edificis

"Atès que la divisió del treball ha deixat l'economia de les cures en mans, fonamentalment, de les dones, aquestes generen, sostenen i regeneren la vida. Les institucions patriarcals globals, però, funcionen com a desencadenants de mort i destrucció en el seu afany per apropiar-se de la vida i mercantilitzar-la. Els temes són vells; els instruments, però, són nous. Els paradigmes són vells; els projectes, nous. L'ànsia patriarcal per controlar i posseir-ho tot és vella; les seves expressions són noves. La lluita ecologista i feminista per protegir la vida és ja antiga; el context de l'economia globalitzada és nou. El que està en joc en aquesta contesa èpica del nostre temps és la possibilitat de seguir vius."

Vandana Shiva (2005: 160)

Les societats industrialitzades han entrat en una deriva que cada vegada les ha anat allunyant més, de manera literal i simbòlica, de la natura. Tancats en ciutats cada cop més artificialitzades som incapaços de percebre els impactes ambientals que provoca el nostre estil de vida i la vulnerabilitat socioecològica que està generant. En aquest context, l'ecologisme té com a objectiu reintroduir en l'esfera pública i en l'agenda política el fet que estem sobrepassant els límits biofísics del planeta, a causa d'una pressió extractivista que no respecta els cicles naturals i que esgota i degrada els recursos (crisi energètica, contaminació, accés a l'aigua ...), i l'evidència que el sosteniment de la vida està estretament lligat a un aprofitament renovable dels béns i serveis que ens presten els ecosistemes (regulació hídrica i climàtica, pol·linització, provisió d'aliments i

matèries primeres ...).

El moviment ecologista porta dècades afirmant que som ecodependents, el que vol dir que extraiem de la natura els recursos que ens permeten mantenir la nostra vida. A llarg termini qualsevol idea de bona vida ha de garantir la reproducció dels ecosistemes naturals dels quals depèn, sense aquests no hi ha model socioeconòmic perdurable en el temps. L'economia convencional acostuma a obviar, per deformació professional o per calculat interès, aquesta simple veritat sense la qual la vida sobre el planeta no resulta tècnicament viable.

De la mateixa manera, la pervivència del patriarcat com a sistema de dominació que subordina les dones ha tingut múltiples impactes sobre el sistema socioeconòmic, entre els quals destacarien la invisibilització i desvalorització de les tasques relacionades amb les cures. La divisió sexual del treball, els models de família i l'individualisme imperant s'assenten sobre una noció de subjectes autosuficients que neguen la vulnerabilitat dels seus cossos i la necessitat de ser cuidats, en les diferents etapes de la vida, per part d'altres persones que generalment són dones (Pérez Orozco, 2014). Una de les demandes històriques del feminisme ha estat situar la interdependència en el centre del debat i les pràctiques polítiques, emfatitzant que les tasques que garanteixen la reproducció social han de ser posades en valor, integrades en els models econòmics i en les polítiques públiques, de manera que puguin reorganitzar-se i repartir-se amb equitat.

Com a resultat de la trobada entre ecologia i feminisme sorgeix l'ecofeminisme, discurs i pràctica política que s'ha desenvolupat durant els últims quaranta anys. Un diàleg entre moviments socials en el qual s'intercanvien aparells conceptuals i experiències pràctiques, fet que dona lloc a una comprensió recíproca, la síntesi de la qual ofereix una nova manera d'aproximar-se a la realitat. Coneixements que posats en comú

augmenten la seva potència explicativa, ja que, com apunten Yayo Herrero (2013) o Alicia Puleo (2013), l'anàlisi de l'heteropatriarcat i de la insostenibilitat ambiental guanyen en profunditat, complexitat i claredat quan s'aborden de manera conjunta. L'ecofeminisme suposa l'articulació d'una complicitat cognitiva entre ecologia i feminisme, ja que diagnostica i intervé sobre el que Amaia Pérez Orozco (2014) ha definit com el conflicte capital-vida, que ve a expressar com les societats de mercat obsessionades pel creixement econòmic mostren un menyspreu cap a la vida, o més concretament cap a allò que permet sustentar-la, com són els ecosistemes naturals i els treballs de cures. Ens trobem, en resum, davant d'una crisi que és tant ecològica com de cures.

> "Només es podrà sortir d'una manera digna d'aquesta crisi plantejant altres preguntes: com hem d'habitar la terra; què manté vives les persones i, per tant, què hem de conservar; quines són les necessitats que cal satisfer per a totes; com es distribueixen els béns i el temps de treball; qui i com es prenen les decisions en les nostres societats ..." (Herrero, 2013: 283).

Traslladar als entorns urbans la mirada ecofeminista suposa entendre, com no es cansava d'afirmar el filòsof Henri Lefebvre, que la ciutat no és més que la societat inscrita en el sòl, una materialització sobre el territori de les seves contradiccions, conflictes i conquestes socials. Els carrers, edificis i places conformen un hàbitat amb el qual les societats s'identifiquen col·lectivament, ciutats construïdes a imatge i semblança de la societat que les erigeix. Per tant, observant l'espai que ocupen la naturalesa i les persones a la ciutat podem entendre els objectius, valors i la distribució del poder imperant en una societat; al mateix temps, atenent els conflictes i l'emergència de propostes alternatives que sorgeixen de diverses lluites urbanes podem intuir els esbossos d'altres ciutats possibles.

La ciutat contemporània reflecteix una manera de relacionar-se amb el món basada en la separació de les diferents dimensions que componen la vida, un coneixement fragmentat i especialitzat que oblida que el tot és més que la suma de les parts. Un paradigma que es trasllada a la ciutat de diverses formes: limitant la capacitat de decisió i actuació a un grup reduït d'experts, concebent el fet urbà com una sèrie de funcions i espais independents i aïllats entre si. Així, el principi de zonificació que va començar a aplicar-se després de la Segona Guerra Mundial i que delimita espais per "habitar, treballar, recrear-se (en les hores lliures), circular" (CIAM, 1933), ha derivat en un model urbà i territorial que desterra els espais i processos agrícoles, forestals o naturals fora de la ciutat, fet que expandeix el domini de la mirada *urbanocèntrica* sobre tot el territori. D'altra banda, aquesta mateixa zonificació accentua la divisió sexual de l'espai, que ja no només es produeix a escala individual, entre l'espai públic i el privat, sinó en la mateixa escala territorial, amb unes àrees urbanes de centralitat que s'associen a la producció i a l'home

(districtes d'oficines i financers), i uns espais suburbans residencials associats a la reproducció i, per tant, a la dona (Domosh i Seager, 2001). La urbanista Isabela Velázquez crida l'atenció sobre el fet que els barris i municipis residencials de la perifèria urbana s'han denominat *ciutats dormitori*, quan en realitat els únics que marxaven al matí i tornaven únicament a l'hora de dormir eren els homes treballadors, mentre que les dones dedicades a la casa, els nens i els grans que vivien amb ells, en molts casos romanien tot el dia allà (Velázquez, 2012).

En aquests temps convulsos les propostes per a una regeneració urbana integral es fonamenten en una noció inclusiva de qualitat de vida urbana, en la qual s'entrellacin tant la reproducció social com la necessitat de fer front al repte ecològic. Un encreuament de camins entre l'urbanisme inclusiu i l'ecourbanisme per assumir que la crisi socioecològica resulta inseparable del procés d'urbanització a nivell planetari, induït per la globalització econòmica durant les últimes dècades.

L'alimentació i la forma de les ciutats

Una de les temàtiques que de millor manera permet aterrar aquesta mirada ecofeminista sobre el context urbà seria la relació de la ciutat amb l'alimentació. A grans trets, parlar de ciutats al llarg de la història era parlar d'agricultura i d'una relació simbiòtica entre assentaments humans i territori. Una relació trencada per l'accelerat procés d'industrialització que, amb l'accés a l'energia abundant i barata, va possibilitar un augment dels processos d'urbanització, el transport a llarga distància i l'expansió de mercats globals. El sorgiment de la ciutat industrial va

alimentar una fictícia independència del subministrament d'aliments de producció local i de la disponibilitat estacional, fet que va fomentar la progressiva degradació i el distanciament afectiu dels espais agrícoles i va erosionar el vincle entre ciutat, ciutadania i alimentació de proximitat.

Les persones som el que mengem, les ciutats també, ja que la seva organització, el traçat dels seus carrers o la disposició i disseny dels seus edificis es troben fortament condicionats per com s'assegura l'alimentació dels seus habitants. Les vies d'accés, les infraestructures logístiques i de transport, el funcionament dels equipaments, els usos dels espais públics, la concepció de les zones verdes i els espais periurbans, les tipologies d'habitatge i el lloc que ocupen les cuines, responen a la necessitat d'albergar les funcions de transport, emmagatzematge, distribució, venda i consum d'aliments. Carolyn Steel ha escrit un interessant llibre en el qual desenvolupa aquesta hipòtesi i analitza com en la configuració de les estructures urbanes es pot rastrejar l'empremta de l'alimentació, mostrant el canvi experimentat al llarg del temps en l'organització d'aquestes funcions, i la seva deriva cap a models simplificats, homogeneïtzats i monopolitzats per grans corporacions empresarials (Steel, 2013).

En un marc global d'augment de població i, per tant, de la necessitat d'aliments, la viabilitat del conjunt de la cadena agroalimentària es posa en entredit per qüestions com la falta de disponibilitat d'energia abundant i barata[1], la creixent competència per l'accés a terres fèrtils davant el canvi climàtic, l'increment de producció d'agrocombustibles i d'altres cultius en detriment dels alimentaris[2], els moviments especulatius en el comerç d'aliments i l'augment dels seus preus, o el control del subministrament d'aliments a les grans ciutats per part d'un reduït nombre de corporacions. Es podria parlar d'un "pic dels aliments" a causa que el sistema alimentari globalitzat està arribant als límits dels recursos que necessita (aigua, sòl, combustibles fòssils), de manera que en un futur pròxim

[1] Un model basat en la producció intensificada a través dels adobs de síntesi derivats del petroli i d'una alta mecanització, que arriben a demanar deu calories de combustible per cada caloria d'aliment produïda, així com en la producció de monocultius orientats a l'exportació, que provoquen desplaçaments diaris d'aliments de milers de quilòmetres.

[2] L'acaparament de terres fèrtils d'Àfrica, Àsia i Amèrica Llatina per part de les grans corporacions poden interpretar-se com l'avantguarda d'una sèrie d'accions dels països enriquits i de les economies emergents per seguir mantenint les seves taxes de sobreconsum de recursos naturals, ja sigui per assegurar el seu accés a aliments o per augmentar la seva seguretat energètica a través dels agrocombustibles. Aquestes inversions econòmiques a llarg termini s'estan escometent per protegir-se de les previsibles turbulències del sistema alimentari sense plantejar cap canvi de la lògica que mou aquest model. Diversos informes xifren en 227 milions d'hectàrees els acaparaments produïts entre 2000 i 2011, la superfície d'Estat espanyol unes quatre vegades i mitja (Franco i Borras, 2013).

assistirem a la fi del "menjar barat" (Morgan, 2014; Marsden i Morley, 2014). En aquest context, i com la pròpia FAO (2011) reconeix, està emergint un nou paradigma basat en un enfocament relocalitzat de l'alimentació. Les ciutats tenen un paper clau en el desenvolupament d'aquest paradigma alimentari, ja que són l'espai en què aquests problemes es fan més evidents i on resideix un potencial desaprofitat per desenvolupar alternatives transformadores.

L'alimentació és una necessitat bàsica que integra transversalment les diferents manifestacions de la vida, tant individuals com col·lectives, en integrar economia, sociabilitat, salut, cultura, territori, identitat ... Un punt de partida interessant és observar com la satisfacció d'aquest imponderable ha perdut valor social, s'ha invisibilitzat, mercantilitzat i feminitzat. Des de l'ecofeminisme s'ha plantejat com el sistema dominant menysprea la pagesia encarregada de produir els aliments, les dones que generalment s'encarreguen de comprar-los i transformar-los, així com les subcultures urbanes que impulsen estils de vida i patrons de consum alternatius.

> "Conrear i elaborar els propis aliments, així com cuinar-los per alimentar, són concebudes des de la mirada (pre) dominant com a activitats sense valor i menyspreables econòmica i socialment, preferiblement realitzades per persones categoritzades com a inferiors. Aquesta concepció és part fonamental del substrat cultural que acompanya i reforça el canvi cap a la industrialització agroramadera en el món rural i cap a la industrialització domèstica a les cuines de les llars. L'alimentació s'industrialitza i mercantilitza en totes les seves fases a mesura que el què es menja, on es menja i amb qui es menja es consoliden com a signes de distinció en una societat opulenta"(Soler i Pérez, 2013: 135).

El qüestionament del model agroindustrial fa dècades que és protagonitzat pel moviment camperol a nivell mundial, organitzat en la Vía Campesina i vertebrat al voltant de l'agroecologia, que tracta de promoure la sostenibilitat i la justícia social al llarg de tota la cadena alimentària. Un moviment que ha trobat en la noció de sobirania alimentària[3] l'eina amb la qual bastir ponts amb les ciutats. Igual que la pedra clau determina la

[3] Plantejada com a aportació de la Vía Campesina a la Cimera de l'Alimentació de la FAO el 1996 i enriquida posteriorment: "El dret de les persones, els països i les unions d'estats a definir les seves polítiques agrícoles i alimentàries sense transferir matèries primeres agrícoles a països estrangers. La sobirania alimentària organitza la producció i el consum d'aliments en funció de les necessitats de les comunitats locals, donant prioritat a la producció per al consum local. La sobirania alimentària engloba el dret a protegir i regular la producció agrícola i ramadera nacional i a protegir el mercat domèstic d'entrades d'excedents agrícoles i importacions de baix cost d'altres països. Les persones sense terra, els pagesos i els petits agricultors han de tenir accés a la terra, a l'aigua i a les llavors, així com als recursos productius i als serveis públics. La sobirania i la sostenibilitat alimentàries són una alta prioritat més que les polítiques comercials."

construcció d'un arc, donant estabilitat a la unió de les peces situades entre dos pilars, la sobirania alimentària és la noció que està en el centre de les accions que ens permeten entreteixir una nova aliança entre camp i ciutat.

El marc de la sobirania alimentària evidencia la vulnerabilitat de les ciutats davant fenòmens com la crisi ecològica (canvi climàtic, energia, pèrdua de biodiversitat ...), la mercantilització de l'alimentació i el control per part de les grans corporacions, la creixent desigualtat en l'accés a una alimentació saludable, l'erosió de les cultures alimentàries locals... Una problemàtica reconeguda globalment a través de figures com el Pacte de Milà per les Polítiques Urbanes Alimentàries, signat el 2015 per més de 120 ciutats de tot el planeta, on aquestes es comprometen a impulsar la transició cap a la sostenibilitat social i ambiental dels seus models d'abastiment amb la finalitat de conformar sistemes alimentaris sostenibles, inclusius, resilients, segurs i diversificats, i assegurar així menjar sa i accessible a tothom en un marc d'acció basat en els drets.

Habitem una crisi multidimensional, on convergeixen i es retroalimenten les diferents expressions de la crisi social, econòmica i ecològica, l'epicentre de les quals són les ciutats.

Assumint aquest diagnòstic, la nostra voluntat és aprofundir des d'una perspectiva ecofeminista en el paper que estan jugant les iniciatives d'agricultura urbana a l'hora d'intervenir sobre aquesta complexa realitat.

2. Dones i agricultura urbana. Posar la vida al centre de la ciutat

"Des d'una perspectiva ecofeminista, en debat amb alguns feminismes, no es tractaria, per tant, de negar la dimensió natural de les dones, sinó de "renaturalitzar" l'home, ajustant l'organització política, relacional, domèstica i econòmica a les condicions de la vida, que venen donades pel fet de formar part de la comunitat biòtica. Una "renaturalització" que és alhora "reculturització" (construcció d'una nova cultura) que converteix en visible l'ecodependència i interdependència per a dones i homes"

Yayo Herrero

Les aixades no són eines noves per a les dones. En termes històrics, les economies camperoles s'han sostingut mitjançant una forta presència de dones, encara que generalment aquestes hagin estat relegades a l'agricultura domèstica o de subsistència mentre els homes s'encarregaven de les activitats més orientades a la vida pública. Un repartiment de tasques que reproduïa a una divisió sexual del treball i subordinava econòmica i simbòlicament les activitats exercides per dones (agricultura domèstica, recol·lecció de llavors i sabers associats, cuina i conservació d'aliments...). Aproximar-nos a l'agricultura urbana implica reactualitzar alguns dels debats, reivindicacions i pràctiques que les dones han protagonitzat en les organitzacions camperoles: defensa de la proximitat, participació en peu d'igualtat, èmfasi en el maneig ecològic, accés de les dones a recursos com terra i llavors... (Desmarais, 2007), així com identificar les noves discussions i innovacions que es poden estar desenvolupant en àmbits urbans.

L'agricultura urbana és una pràctica en la qual conflueixen i s'integren ciutat, agricultura i comunitat, per tant és un espai privilegiat per al desenvolupament de noves formes de relació amb la natura i amb les persones dins dels entorns urbans. Aquests petits fragments de ciutat tenen la virtut d'anticipar trets que ha de tenir qualsevol alternativa a un model social, econòmic i territorial que invisibilitza i menysprea la cura de la vida.

I si els horts urbans fossin un indicador d'habitabilitat?

El pedagog italià Francesco Tonucci (1996, 2004) impulsa a la petita ciutat de Fano un projecte innovador, La Ciutat dels nens i nenes, que es basa en pensar en l'autonomia infantil i la possibilitat d'exercir el dret al joc en l'espai públic com a indicador d'habitabilitat per a les ciutats. Aquesta és una forma provocadora de donar-li la volta a les premisses dominants en el planejament urbà, en reconèixer i legitimar de manera privilegiada la mirada de la infància, considerant que inclou altres mirades subordinades a l'hora de pensar la ciutat, com les de les dones, les persones de la tercera edat, amb diversitat funcional... Un projecte articulat al voltant de la participació infantil en l'urbanisme

municipal (disseny d'espais públics, normatives relacionades amb el joc i la incorporació simbòlica de la infància al carrer o escultures...) i el foment de la mobilitat dels nens a la ciutat afavorint que vagin sols a l'escola caminant o amb bicicleta. Més enllà de les propostes concretes es tracta d'una invitació a adoptar un altre estil, una altra ètica a l'hora d'abordar les qüestions urbanes, desenvolupant el treball cooperatiu i adoptant una mirada transversal que travessa totes les problemàtiques (seguretat, mobilitat, accessibilitat, zones verdes , equipaments, polítiques públiques...).

Des d'una perspectiva ecofeminista podríem entendre l'agricultura urbana d'una manera similar, com un instrument que permet introduir a la ciutat altres mirades, altres necessitats, altres funcions... explorant la conformació d'un model urbà alternatiu i complint una funció demostrativa i pedagògica que acompanyi el necessari canvi cultural. En aquest sentit, l'agricultura urbana es converteix en un referent de la innovació social i l'experimentalisme dins de les grans ciutats (Subirats, 2015). Especialment en el nord global, on generalment l'accés a l'alimentació bàsica no ha depès d'aquesta activitat, hi ha hagut marge per experimentar altres potencialitats educatives, de socialització, expressives, comunitàries...

De l'escola bressol als horts urbans

A finals del segle XIX, quan gran part de la població vivia amuntegada en habitatges sense les més mínimes condicions higièniques, en barris sense zones lliures i contaminats per la proximitat a les fàbriques, les dones van inventar una de les portes d'entrada per als horts urbans a la ciutat. La preocupació de les mares per obrir espais de joc on la infància pogués fer exercici i estar en contacte amb la natura va confluir amb les teories del moviment de reforma educativa i els jardins infantils impulsats pel pedagog Froebel, així com amb les propostes higienistes de conformar un entorn urbà de qualitat segur enfront de les malalties infeccioses. La necessitat que la infància disposés de llocs on respirar aire fresc, jugar i poder fer exercici moderat desemboca en la proposta d'escoles bressol que incorporaran el cultiu d'un hort com una activitat ideal.

La primera associació alemanya d'agricultura urbana sorgeix el 1864, a la ciutat de Leipzig, al voltant d'un grup de seguidors d'aquestes idees que s'associen amb l'objectiu de reclamar espais de joc per a la infància. Són projectes bàsicament recreatius, en els quals els camps de joc i gimnàstica i les estades de descans s'acompanyen d'espais de cultiu, encara que, com il·lustren algunes litografies de l'època, sembla que els nens i nenes no acaben de trobar-li la gràcia a treballar de manera continuada amb l'aixada. Aviat les famílies passaran a tenir cura d'aquests horts i a definir les primeres regles d'ús, i donaran lloc així a un model associatiu d'agricultura urbana que s'expandeix per Alemanya i que perviu fins a l'actualitat. I un clar antecedent del que serien els horts escolars.

Les aixades de la infància i les seves famílies obrien buits a la ciutat per habitar des de la proximitat i la seguretat, i feien la ciutat més saludable, amable i oberta al joc. Així que, des dels seus inicis, els horts urbans estarien lligats a la millora de la qualitat de vida urbana per a la infància i, per extensió, per al conjunt de la població.

Alimentant les ciutats en el sud global

A les ciutats del sud global els problemes d'accés a l'alimentació han estat una constant, ja que el creixement urbà de les últimes dècades s'ha concentrat en aquestes. Així, actualment representen el 90% de totes les megalòpolis de més de vuit milions d'habitants, dels quals el 78,2%, és a dir, un terç de la població urbana mundial, viu en àrees urbanes hiperdegradades, faveles, slums... (Davis, 2007). Les precàries condicions de vida que es donen en moltes d'aquestes perifèries urbanes del sud global es deuen a la seva expansió urbana accelerada i no planificada. No obstant això, aquests creixements han hagut de ser funcionals a les estratègies de supervivència que els seus habitants han anat assajant en situacions molt hostils. En aquest sentit és destacable el redescobriment de la multifuncionalitat de l'agricultura urbana (generació de renda, aportació a la seguretat alimentària, millora del confort ambiental...) que ha fet que aquest urbanisme informal doti, en molts casos, aquesta activitat d'una important centralitat a l'hora de garantir una mínima qualitat de vida en entorns urbans.

En moltes d'aquestes ciutats el seus habitants han de destinar prop del 80% dels seus ingressos a l'alimentació i, per tant, l'agricultura urbana esdevé un proveïdor insubstituïble. Així, a l'Àfrica, una cinquena part de la població urbana s'alimenta gràcies a aquest tipus de cultius: "Es calcula que hi ha uns 800 milions de persones dedicades a l'agricultura i ramaderia urbanes, que produeixen entre el 15 i el 20% dels aliments del planeta. Es considera que l'any 2020, a les ciutats africanes hi haurà entre 35 i 40 milions de persones que dependran d'aquestes activitats per cobrir les seves necessitats alimentàries"(Karanja i Njenga, 2011).

Les investigacions especialitzades (Hovorka et al., 2009) evidencien que, encara que en ocasions la situació en contextos urbans és de menys desigualtat que en entorns rurals, en els projectes d'agricultura urbana es reprodueixen les diferències de gènere, de manera que, tot i que les persones que cultiven aliments a les ciutats són en la seva gran majoria dones, els projectes en què aquestes participen estan generalment

orientats a l'autosubsistència, mentre que els homes predominen en els d'orientació comercial. Les raons perquè això passi són variades, coincideixen en diferents parts del món i s'arrelen en les diferències de gènere que es produeixen al voltant de diversos aspectes, com poden ser els drets de propietat de la terra, el control sobre recursos com crèdit, informació, tecnologia, coneixement, etc.; l'accés a educació i ocupació formal, o la possibilitat de participar en els processos de presa de decisions a escala comunitària i familiar. A això se sumen les responsabilitats que se li pressuposen a la dona dins de la llar i que provoquen que tingui una menor llibertat de moviment i una responsabilitat directa en alimentar els membres de la unitat familiar, bé sigui a partir dels diners que aporta l'home i que s'han de repartir entre diferents despeses, o per altres mitjans, com és el de produir directament els aliments. Aquestes condicions suposen que hi hagi diferències importants entre projectes d'agricultura urbana impulsats per homes o dones pel que fa a què es conrea: cultius més variats i amb menys exigències de cura en el cas de les dones, davant de cultius de més valor afegit en el cas dels homes; on es conrea: en l'àmbit privat, patis i terrats, o prop de la llar, en parcel·les amb pitjors condicions i on es realitzen poques inversions en el cas de les dones, davant de parcel·les que poden estar més allunyades, tenir més tamany, rebre més inversions en infraestructura i arribar a ser de propietat en el cas dels homes; i quin és el destí de la producció: autoconsum, transformació, intercanvi o comercialització d'excedents per canals informals en el cas de les dones, davant de canals convencionals en el dels homes. Per tant, si bé són les dones les que majoritàriament estan alimentant les ciutats, la seva tasca no es reflecteix en la comptabilitat monetària clàssica ja que la seva producció no entra en el circuit comercial o ho fa de manera informal, atès que està destinada predominantment a l'autoconsum. En qualsevol cas, les dones que desenvolupen projectes d'agricultura urbana en general s'asseguren una major independència, incrementen la seva confiança, milloren la seva qualitat de vida i tenen més opcions d'augmentar la seva participació política mitjançant l'associació i la cooperació.

L'èmfasi en la satisfacció de necessitats bàsiques que juga l'agricultura urbana en aquestes ciutats mostra moltes de les seves potencialitats pel que fa a la producció d'aliments, l'urbanisme, la construcció de xarxes socioeconòmiques o l'apoderament de les dones. Inserir en l'agenda política internacional la qüestió de l'agricultura urbana respon, en bona mesura, al treball realitzat des de la cooperació al

desenvolupament que ha impulsat moltes investigacions, anàlisis, processos de capacitació, recopilacions de bones pràctiques... Una tendència que entra en diàleg amb la història particular de l'agricultura urbana a les ciutats occidentals, on podem trobar més desenvolupada la multifuncionalitat de l'agricultura urbana en detriment de la seva dimensió estricta de produir aliments, excepte en determinats períodes de crisis econòmiques, conflictes bèl·lics o situacions de col·lapse sociourbanístic (Fernández Casadevante i Morán, 2015).

Transformant les ciutats del nord global

En el nord global l'agricultura urbana presenta una enorme diversitat. Les tradicions de cada regió han evolucionat en diferents tipologies d'horts, jardins i granges urbanes que presenten diverses finalitats de tipus econòmic, comercial, formatiu, social o comunitari. La complexitat del fenomen fa que no sigui fàcil trobar estadístiques sobre la composició social dels seus practicants. No hi ha números que ens ajudin a descriure en profunditat alguns dels seus trets, però la intuïció apunta cap a la rellevància del paper que estan jugant les dones.

Plantar verdures a la ciutat no és una activitat neutral o asèptica sinó que, depenent de la intencionalitat amb la qual es faci, pot posar-se al servei del canvi social o servir per frenar-lo. Des del seu origen, les primeres experiències d'agricultura urbana a les ciutats occidentals -els horts obrers del segle XIX- tenien entre els seus objectius la fixació dels rols de la família tradicional, així com una marcada assignació de tasques per gènere: l'home treballant en l'hort per portar l'aliment a la llar, la dona gestionant els productes de la collita i cuinant, o ocupant-se d'embellir les vores de la parcel·la amb plantacions de flors, i els nens jugant i ajudant a treure males herbes... Aquests horts es van presentar sovint pels seus impulsors, reformistes socials i entitats del catolicisme social principalment, com una alternativa a la taverna i al socialisme. Un lloc des del qual transmetre una sèrie de valors que ajudessin a disciplinar un imprevisible proletariat, inculcant la meritocràcia, l'esforç, la família i la propietat privada com a referències vitals (Fernández Casadevante i Morán, 2015).

Les connotacions del jardí i les seves flors com a imatge de la bellesa, la calma i la contemplació, i les seves referències històriques com a espais per preservar la "puresa femenina", al costat de la percepció social de l'agricultura com una activitat hipermasculinitzada que arraconava la dona en espais i ocupacions concretes van convertir els primers horts urbans en un espai de disputa. En aquests el feminisme va anar arrelant i va desafiar les regles de gènere que històricament s'havien associat al cultiu d'aliments. Fins a arribar a la situació actual en què el protagonisme de les dones en l'agricultura urbana és inqüestionable, quantitativament en ser majoria en moltes de les iniciatives existents i qualitativament en haver impregnat l'activitat d'una sèrie de valors

associats culturalment al que és femení: cura de les persones i de la natura, satisfacció de necessitats fora del mercat, posada en valor de la quotidianitat i de la proximitat espacial, èmfasi en la dimensió social de les experiències...

L'hort urbà concebut com a espai de socialització i treball masculí i com a alternativa d'oci perquè l'home treballador, retirat o aturat pugui passar el seu temps lliure d'una forma més productiva, alhora que surt de casa, ha entrat en crisi. En un estudi estatal realitzat en els horts d'oci anglesos durant els anys 80, els integrants d'una associació d'hortolans especificaven que entre les seves motivacions estava "allunyar-se de la dona i dels nens" (Crouch i Ward, 1988: 90), cosa que seria impossible d'aconseguir en els horts d'oci contemporanis d'aquell país. Segons un estudi recent (Buckingham, 2005) s'adverteix que si en els anys 60 del segle passat els homes eren el 97% dels hortolans, i en els 90 encara suposaven el 85%, a començaments del segle XXI la proporció s'ha equilibrat, amb més d'un terç de dones que a més es concentren en els rangs de menor edat. Les motivacions i les pràctiques de les dones que participen en aquests horts d'oci són diferents a les dels homes, i això influeix en què es conrea i com es cultiva, en la forma i la funció d'aquests espais. Així, una preocupació central per a les dones és assegurar-se que els aliments que consumeixen no contenen químics, per tant no utilitzen herbicides, pesticides ni fertilitzants (mentre que els homes els utilitzen de vegades o regularment), realitzen pràctiques de compostatge i són més proclius a innovar amb enfocaments no tradicionals com la permacultura o els dissenys més orgànics. Altres motivacions de les participants són obtenir més diversitat d'aliments que les varietats comercials que ofereixen els supermercats, i tenir un espai on els seus fills puguin jugar i aprendre.

Malgrat la seva evident obertura pel que fa al gènere, es poden advertir processos de canvi en la composició social d'aquests horts que apunten cap a altres formes de desigualtat, ja que han passat de ser espais utilitzats únicament per les classes treballadores a començar a ser ocupats per classes mitjanes, i continuen sent majoritàriament utilitzats per població blanca. La localització dels horts i el temps de dedicació que requereixen fan que en general només siguin una opció per a dones amb independència econòmica, caps de família, autònomes o autoempleades. Altres perfils de població troben espais més accessibles als horts dissenyats com a eines d'integració i suport social, localitzats en els barris més vulnerables i dirigits a comunitats concretes, com a dones migrants. En una d'aquestes experiències les participants definien els horts com a espais en els quals obtenir accés a aliments frescos i apropiats per millorar la dieta familiar en termes nutricionals i culturals, a més de llocs de trobada i reconeixement on ampliar les seves relacions comunitàries, trobar-se amb gent d'altres cultures i aprendre i establir vincles amb el seu lloc d'origen a través dels cultius (ibidem).

Si donem una ullada a la situació als Estats Units, bressol dels horts comunitaris durant els anys 70, trobem una major presència de dones que en els horts d'oci anglesos. Fa un parell d'anys 'New York Times' va tractar de fer una aproximació de gènere a aquest fenomen. En no poder trobar dades estadístiques generals va procedir a entrevistar representants de 19 iniciatives d'agricultura urbana, tant socials com professionalitzades en la comercialització de verdures. El més sorprenent era que d'aquestes, 15 estaven dirigides per dones, prop del 80%. En aprofundir en la composició tant de les plantilles que treballaven en aquestes iniciatives com dels coordinadors, dinamitzadors i educadors, el nombre de dones sempre oscil·lava entre el 60 i el 80%. Steve Frillmann, coordinador de Green Guerrillas, organització orientada al suport de més de 200 horts comunitaris a New York, estima que el 75% de l'equip local de voluntariat són dones que viuen als barris populars i majoritàriament pertanyen a minories ètniques (llatines , negres, asiàtiques ...)4.

D'altra banda, un estudi en regions metropolitanes dels EUA mostra com les agricultores ecològiques professionals, blanques i de classe mitjana majoritàriament, troben en aquesta activitat un estil de vida que els permet conjugar de forma conscient les seves preocupacions per la seva pròpia cura i una activitat professional que serveixi per tenir cura del medi ambient i satisfer necessitats socials mitjançant xarxes alimentàries alternatives no basades en la lògica del lucre. D'acord amb Jasroz (2011), les principals motivacions que trobaven per dedicar-se a l'agricultura, per ordre de rellevància, serien:

1 Triar un estil de vida i una

4 http://www.nytimes.com/2014/08/28/garden/mother-natures-daughters.html?_r=0

reorientació en la meva vida professional.
2 Conrear menjar i alimentar persones.
3 Autosuficiència econòmica i independència.
4 Compromís polític i social amb un sistema alimentari sostenible.
5 Una manera d'educar sobre l'alimentació i l'agricultura.

En totes aquestes experiències contemporànies podem advertir formes de concebre i participar en les iniciatives d'agricultura urbana transformant les visions i models tradicionals. Una hipòtesi que sostenim és que la presència de dones en els projectes d'agricultura urbana augmenta en la mesura que l'activitat productiva és secundària respecte a altres fins socials que la complementen, i que quan l'activitat comercial és central la participació de dones augmenta en la mesura que aquesta es realitza mitjançant circuits no convencionals, com els circuits curts, la venda directa o l'agricultura sostinguda per la comunitat.

La relativa novetat de l'agricultura urbana a la nostra geografia fa que encara no hi hagi investigacions o dades empíriques que permetin valorar l'impacte sociocultural de la forta presència de dones. Una línia de treball que queda oberta i que convindria aprofundir en un futur proper.

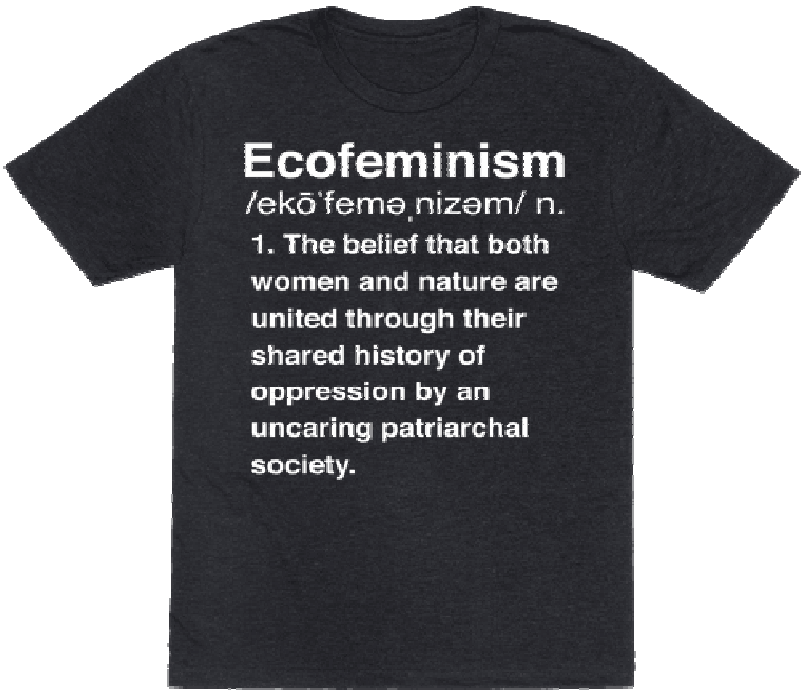

3. Ingredients ecofeministes per recompondre la ciutat

"Hi ha victòries que exalten, n'hi ha d'altres que envileixen. Hi ha derrotes que assassinen, n'hi ha d'altres que desperten. No es pot enunciar la vida a través d'estats, sinó a través de marxes. L'única victòria de la qual no puc dubtar és la que s'allotja en el poder de les llavors. Un cop plantada de llarg a llarg de les terres negres, la llavor ja ha triomfat. Però cal desplegar el temps per assistir al seu triomf en el blat"

Antoine Saint-Exupéry

Un ingredient és un element que forma part d'un compost. L'agricultura urbana seria un dels ingredients imprescindibles de qualsevol projecte de futur per a la ciutat, una peça privilegiada per resoldre el trencaclosques d'una transició cap a la sostenibilitat i la justícia social. Aconseguir que compleixi aquesta comesa i no es converteixi en una moda passatgera políticament estèril passa per potenciar els trets que la connecten amb una mirada ecofeminista.

Per valorar les iniciatives d'agricultura urbana des d'una perspectiva ecofeminista plantejarem de quines maneres les seves pràctiques incorporen accions i experiències que permetin viure i valorar l'ecodependència i la interdependència. En quina mesura aquestes pràctiques poden convertir-se en indicadors d'habitabilitat i sostenibilitat de les ciutats? Com estan satisfent necessitats individuals i col·lectives, tant alimentàries com d'un altre tipus (participació, identitat, culturals, seguretat...), al mateix temps que milloren la qualitat de vida i la resiliència de la ciutat? Quins efectes positius estan provocant en l'hàbitat i els estils de vida dels seus habitants en termes relacionals i ambientals?

Obligar la ciutat a posar els peus a terra

El cultiu de la terra és una activitat privilegiada per pal·liar la desconnexió ambiental que vivim a les ciutats, excessivament artificialitzades, en permetre que la ciutadania pugui recrear vincles materials i simbòlics amb la natura. Igual que ningú troba a faltar una persona que no coneix, la importància del medi ambient no es percep si no es connecta amb la vida quotidiana de la gent. No estimem la vida en abstracte, estimem persones, comunitats i territoris que coneixem, amb els quals ens hem implicat, als quals hem dedicat temps i de la cura dels quals ens hem corresponsabilitzat. Els éssers humans necessitem vincles amb l'entorn material que habitem. Aquesta relació afectiva amb l'espai, d'amor cap a aquells llocs que ens són significatius, ha estat denominada topofília.

> [...] L'home modern ha conquistat la distància però no el temps. En l'espai d'una vida, l'home d'avui només pot establir arrels profundes en un petit racó del món. [...] Així com la pretensió d'amor per la humanitat desperta les nostres sospites, la topofília sona falsa quan es proclama per a un gran

> territori. La topofília requereix una mida compacta, reduïda a una escala determinada per les necessitats biològiques i les capacitats sensorials (Tuan, 2007: 141).

Els horts urbans esdevenen espais productors de topofília, ja que són fruit de la transformació activa de l'entorn per grups humans que, mitjançant l'acció col·lectiva, estableixen intensos vincles afectius, simbòlics i estètics amb l'espai. Grups que es projecten en el futur de l'espai i que es comprometen amb la seva cura ja que conrear suposa responsabilitzar-se de la vida.

Una investigació recent sobre els horts escolars i comunitaris de Madrid (Garrido, 2015), conclou que els aspectes que més valoren els que hi participen no tenen a veure tant amb la producció d'aliments com amb la recuperació d'espais públics, l'animació de la vida de barri o l'educació en temes ecològics. Un fet similar esdevé amb els horts socials que recentment han sorgit a diferents ciutats gregues com a resposta a la crisi. Així, els participants de l'hort urbà de Thermi, al sud de Salònica, expliquen que si bé van tenir entre les seves motivacions inicials altres de caire més individual o orientades exclusivament a l'obtenció d'aliments, després d'un any de participació destaquen, sobre tots els altres beneficis de l'hort, la formació de llaços comunitaris i de pertinença i afecció al lloc (Partalidou i Anthopoulou, 2016).

Segons Preston (2003) "el sentit de pertinença no és un sentiment difús d'afecció, sinó una interacció dinàmica contínua entre les persones i el seu món". En aquest sentit, més enllà de la implicació en el lloc concret, es desenvolupa el compromís amb la mateixa activitat de conrear els aliments, de fertilitzar el sòl, de cuidar les plantes i conèixer els cicles ecològics implicats en aquest procés, atès que aquesta activitat és el mitjà pel qual es produeix en les experiències d'agricultura urbana la relació amb el nostre entorn. El món amb el qual interaccionem deixa de ser el merament urbà per convertir-se també, simbòlicament, en la representació dels espais de producció d'aliments situats més enllà dels límits de la ciutat.

Aquest és un punt de partida per visibilitzar en àmbits urbans la qüestió alimentària i augmentar la consciència sobre el treball, el temps, l'espai i els recursos necessaris per fer créixer els nostres aliments o per preparar-los, conservar-los i cuinar-los. L'activitat agrícola ha gestionat l'ecodependència al llarg de la història a través d'estratègies i pràctiques de cura, conservació i reproducció dels recursos naturals. La industrialització de l'agricultura separa les persones de la terra, de les llavors, dels animals... i fa que es perdi el component de cura implícit en aquesta activitat: la relació directa amb els recursos i processos naturals se substitueix per operacions de laboratori (modificació de llavors, fabricació de productes, etc.) i treball mecànic (vehicles, màquines que alimenten animals, control d'humitat i fertilitat, etc.). No obstant això, són precisament els treballs reproductius, els coneixements adaptats i la proximitat al terreny els que asseguraven la sostenibilitat en el temps de l'abastiment alimentari. Com apunta Vandana Shiva (2016), el que es veia com a improductiu o d'un sol ús en el context comercial de la revolució verda, emergeix com a productiu des d'un punt de vista ecològic.

Analitzats en el seu conjunt, els mosaics verds generats pels horts a la ciutat reintrodueixen moltes de les dinàmiques ocultes pel metabolisme urbà: qüestions com la importància de l'estacionalitat, del cicle de l'aigua, els nutrients del sòl lligats al compostatge i la gestió dels residus, el valor de la biodiversitat cultivada i de la fauna associada, la importància dels sòls fèrtils, els coneixements i maneig agronòmics...

Tot i que la petjada ecològica de la ciutat no es redueixi significativament per aquestes experiències, sí que són eines imprescindibles per generar noves inèrcies culturals, canvis de valors i legitimar noves pràctiques. Des d'aquesta òptica, la seva principal potencialitat seria l'elevat nombre de gent que entra en contacte i es relaciona amb els horts, més que la quantitat de gent alimentada per aquests.

L'agricultura urbana té la virtut d'incorporar a la ciutat la dimensió dels reptes ecològics d'una manera amable, ajudant a qüestionar dicotomies i valoracions que tenim molt assentades en la nostra forma d'interpretar la realitat: ciutat-camp, cultura-natura, producció-reproducció... mostrant que els

sistemes socioecològics són complexos i estan interrelacionats, i que cal abordar-los des d'una mirada sistèmica.

Fugir del mercat i alimentar altres models

A Detroit, un grup de dones que pertanyen a la Detroit Black Community Food Security Network (DBCFSN), que treballa per augmentar la seguretat alimentària de la comunitat afro-americana, ha desenvolupat un projecte d'agricultura urbana comunitària a la granja urbana D-Town. Aquestes dones conceben la seva feina a l'hort com una forma d'acció política, de transformació comunitària, i de lluita per la justícia alimentària i els drets ambientals. Com relaten, va ser l'absència de comerços on obtenir aliments frescos en el seu veïnat el que les va impulsar a començar amb aquest projecte. El sentiment d'abandonament i impotència que això provocava va actuar com a detonador per activar la seva capacitat de ser agents de canvi, de prendre el control de la situació i conrear els seus propis aliments. D'aquesta manera ja no els importa si no hi ha una botiga propera on es vengui allò que necessiten a un preu assumible, ja que ho poden conrear elles mateixes. Aquesta activitat es converteix en una estratègia de resistència contra una estructura social i una planificació urbana que promouen un "apartheid alimentari" i perpetuen la injustícia racial, així com contra les corporacions agroalimentàries

que degraden la natura i "colonitzen els menús" amb aliments perjudicials per a la salut. Més enllà de la quantitat de gent que pugui alimentar, valoren la granja com una demostració activa que les comunitats afroamericanes poden prendre el control sobre diferents aspectes de les seves vides diàries. A més, l'hort esdevé un espai segur de trobada, aprenentatge i gaudi per a elles i per a la seva comunitat, fins i tot un espai terapèutic on fer exercici, reflexionar, meditar i conrear com a forma d'alliberar-se de l'estrès (White, 2011).

Aquesta experiència mostra com a través de l'agricultura urbana es pot explorar la satisfacció de necessitats al marge de relacions monetitzades, abordant aquesta tasca des d'un sentit de la comunitat i la corresponsabilitat. Emmarcades en el moviment de justícia alimentària, les hortolanes de Detroit trenquen amb la idea que la pobresa alimentària és una situació individual que ha de ser resolta autònomament, bé pel mercat o recorrent a l'assistència social; ben al contrari, la plantegen com una conseqüència directa de l'organització del sistema socioeconòmic, de les condicions d'habitabilitat en els barris i de les esferes vitals que queden sota control del mercat per no haver-hi una intervenció de l'esfera pública. Així mouen el focus d'atenció cap a una violència estructural que denuncien, alhora que avancen en la conformació d'alternatives.

En el nostre context trobem experiències molt inspiradores com la de l'Assemblea d'Aturats de Caserío de Montijo, a la deprimida zona nord de Granada, que es llançava el 2012 a ocupar un terreny abandonat al costat del riu Beiro per convertir-lo en horts d'autoconsum. La universitat hi ha col·laborat amb la construcció d'infraestructures, com un viver i un hivernacle, i ha facilitat l'anàlisi d'aigua i terres per certificar el cultiu ecològic mitjançant un sistema participatiu de garantia. La producció es comercialitza mitjançant grups de consum i a l'ecomercat local. Reben formació d'agricultors professionals de l'horta i visites de curiosos de tot arreu, interessats en conèixer el que va néixer com una mesura desesperada davant l'emergència alimentària i evoluciona lentament cap a un petit parc agrari autogestionat amb les seves hortes, les seves plantacions de fruiters i oliveres, el disseny d'itineraris per a vianants o la custòdia davant els abocaments il·legals d'escombraries.

Estiguin o no orientats a comunitats i col·lectius en situacions de vulnerabilitat, i encara que no s'autodenominin comunitaris, un tret compartit per la gran majoria d'horts urbans és la seva capacitat de crear comunitat i desenvolupar així llaços de cooperació amb l'entorn més proper.

Atès que al llarg de la història l'agricultura urbana s'ha orientat de forma majoritària a la producció d'aliments per a l'autoconsum, els que cultiven les seves verdures i hortalisses conceben això com una activitat d'oci productiu, a través de la qual satisfan de forma directa i en proximitat les necessitats alimentàries de famílies i veïnat. Des d'aquests horts es recuperen a la ciutat alguns trets emancipadors típics de la societat camperola, com cert grau d'autonomia econòmica i autosuficiència alimentària, cultura agronòmica, dinàmiques d'ajuda mútua, treball comunitari en moments puntuals de l'any o de forma permanent, intercanvis no mercantils de fruites, verdures i hortalisses o una forta apropiació cognitiva de l'espai.

Així, en els horts d'oci són habituals les formes de cooperació entre els hortolans, com realitzar certes tasques quan un altre no pot fer-les, regalar llavors... que s'expandeixen fora de l'hort, amb el repartiment d'excedents a veïns i amics (Crouch i Ward, 1988). En els horts comunitaris hi ha pluralitat de mecanismes a l'hora de repartir les collites: des del repartiment sense criteris fixos que confia en l'autoregulació comunitària d'alguns horts de Madrid, la donació voluntària de percentatges a serveis socials per a famílies empobrides com passa en alguns horts d'Atenes, el repartiment de la producció a altres associacions o el seu ús en menjadors populars que s'integren en un sol projecte com fan els horts urbans lligats als caputxins a Detroit.

En no destinar-se el que es cultiva a propòsits comercials s'acaba promovent una mena d'economia del do. No hi ha una quantificació d'allò que aporta cada persona i d'allò que rep, del valor del que dona i del que s'emporta. Més que un intercanvi estaríem parlant del foment de relacions de reciprocitat no mesurables. Seguint a Serge Latouche en la contraposició entre la lògica del do i la comercial, veiem que els motius de la donació no anul·len les expectatives precises, la realització d'aquestes expectatives és incerta, l'avaluació quantitativa és impossible i la relació no es liquida amb la producció de la contrapartida (Latouche, 2007: 55). Assistim a la construcció d'artificis culturals, de normes morals no escrites, que explicarien el que empeny una persona a donar. Unes motivacions que tindrien molt més a veure amb el deure, l'interès, la por, l'amor o la pietat, estant tots aquests fins sovint barrejats (Latouche, 2007: 56).

Aquests casos mostren com, a més de cobrir la necessitat material d'alimentació d'una comunitat oblidada pel mercat i per les institucions, els horts urbans estan satisfent alhora altres necessitats de tipus immaterial. En aquest sentit, les iniciatives d'agricultura urbana contribueixen a pal·liar diferents tipus de pobresa més enllà de l'econòmica (Max-Neef, Elizalde i Oppenheim, 1986), com són les mancances de participació política, de desenvolupament de la creativitat, de conformació de llaços identitaris, de sentit de pertinença i seguretat, d'expressió de l'afecte, d'aprenentatge i oci al marge del mercat...

L'hort té cura de la gent que té cura de l'hort

Una de les preocupacions de l'urbanisme feminista ha estat la necessitat que la ciutat sigui accessible i segura per a les dones, que puguin travessar, ocupar i apropiar-se dels espais públics sense por a les agressions. Diverses experiències d'horts comunitaris en barris conflictius dels EUA han estat impulsades per associacions de dones, amb l'afany de recuperar espais abandonats que solien ser font de problemes de convivència (droga, baralles, robatoris, vandalisme...) i construir espais de socialització a escala de barri. Un exemple seria l'experiència del Bronx anomenada La Finca del Sud, impulsada per dones llatines i afroamericanes per millorar la convivència al barri, embellir-lo i promoure l'autoconsum d'aliments5.

Aquestes dones van arribar de forma intuïtiva a les mateixes conclusions que un important corpus d'investigacions als EUA, que ha vingut a demostrar que els horts comunitaris i les zones verdes de proximitat redueixen el crim i la violència. Un dels estudis més rellevants seria el dut a terme per l'epidemiòleg Charles Brenann, juntament amb l'Horticultural Society de Pennsylvania, que l'any 2000 va reclamar la gestió a l'ajuntament de 4.400 espais abandonats dels més de 54.000 censats, al voltant d'un 8 %, per muntar zones verdes i horts urbans. En aquesta investigació es va demostrar que els crims i actes amb armes de foc s'havien reduït molt significativament en les zones properes als espais recuperats. Això es devia, per una part, al fet que desapareixien els solars abandonats utilitzats per amagar-s'hi o ocultar armes, i per l'altra, al fet que augmentava la interacció veïnal, millorava la salut comunitària en reduir l'estrès espacial, hi havia un major control social en haver-hi més gent passejant pels carrers i s'incrementava la sensació de corresponsabilitat i la implicació ciutadana, que es traduïa tant en una implicació directa com en una major legitimitat per trucar a la policia quan hi havia problemes (Garvin, Cannuscio i Branas, 2013).

Al Regne Unit, un informe del membre del govern metropolità de Londres, Jenny Jones, plantejava el 2008 la importància d'incorporar a l'estratègia de salut pública i desigualtat de l'àrea metropolitana la importància de l'agricultura urbana, reconeixent les seves aportacions a la regeneració urbana i a la reducció del crim, així com el seu valor a l'hora de prevenir la delinqüència juvenil (Jones, 2008).

A més de recuperar els espais urbans per als seus habitants, l'agricultura urbana és una activitat versàtil, que s'ha mostrat molt útil a l'hora d'intervenir amb innombrables col·lectius amb necessitats especials o en situacions de major vulnerabilitat. A Los Angeles s'ha desenvolupat un projecte d'inserció sociolaboral destinat a joves ex-convictes o integrants de bandes urbanes, a les quals a més se'ls ofereix suport legal i mèdic. Es tracta del Homegirl Cafe, una empresa social en què les participants segueixen un itinerari formatiu durant el qual aprenen a

5 Veure http://bronxfarmers.blogspot.com.es/

cultivar de forma ecològica, s'encarreguen de la cafeteria i el servei de càtering, i dinamitzen tallers de nutrició i agricultura urbana dirigits a escoles i comunitats de barris de baixos ingressos6. A Victòria, Austràlia, la Universitat de Swinburne desenvolupa un programa per donar suport a mares adolescents a l'hora de finalitzar els estudis bàsics i accedir al mercat laboral. Una part d'aquest programa és l'hort comunitari, on aprenen tècniques de cultiu, preparació de sòls, reg, disseny de l'hort, nutrició i cuina7.

En la nostra geografia veiem com s'estan impulsant horts urbans per garantir l'accés a aliments de població en situacions de vulnerabilitat i com a mecanisme d'inclusió social i laboral impulsats per entitats assistencials com Caritas (Almeria, Vitòria-Gasteiz, Alacant, Castelló ...) o Creu Roja (Granada, Navarra, Zafra, Colmenar Viejo...). Des del barri de Buenos Aires a Salamanca han desenvolupat un procés que integra la reivindicació dels drets socials (alimentació, salut, educació...) amb la posada en marxa d'iniciatives d'economia solidària amb gent sense papers o que surt de la presó. Fugint de l'estigmatització de la pobresa, es van negar a col·laborar amb els bancs d'aliments i el repartiment de bosses de menjar, així que els quedava una única alternativa: la producció. Des de fa 5 anys treballen la terra en terrenys erms que els hi han estat cedits, produint aliments per a ells, per a grups de consum i per a empreses de càtering associades.

Les iniciatives d'hortoteràpia mostrarien literalment com els horts cuiden els seus cuidadors, mostrant els seus beneficiosos efectes sobre la salut. A Madrid trobem com des del departament de salut comunitària de Madrid Salut s'han impulsat un seguit d'horts lligats als centres municipals de salut que són unes interessants experiències mixtes d'horts veïnals i terapèutics (per a persones amb addiccions o problemes mentals...). A Vitòria, l'associació alabesa d'autisme Arazoak treballa des dels horts urbans d'Olarizu en el desenvolupament d'habilitats socials i orientades a la inserció laboral.

L'hort es converteix així en referència d'un espai segur on tornar a trobar un lloc en el món i desenvolupar-s'hi personalment. Per ampliar aquesta potencialitat de l'agricultura urbana cal pensar-la des de les necessitats i capacitats

6 Ver http://www.homeboyindustries.org/what-we-do/homegirl-cafe/welcome/

7 Ver http://www.swinburne.edu.au/news/latest-news/2016/06/garden-helps-young-mums-grow.php

de tota una pluralitat de persones que, de manera diversa, pot involucrar-se en els projectes, aportar els seus coneixements i habilitats i desenvolupar-hi les seves capacitats: des d'horts de proximitat als quals arribar-hi fàcilment a peu o amb bicicleta; a horts escolars on conjugar diversió, aprenentatge i autonomia; horts accessibles i adaptats a diversitats funcionals; horts orientats a la inserció laboral o a l'atenció especialitzada... La pluralitat de tipologies d'horts urbans, de grups que els promouen (comunitats educatives, associacions veïnals, col·lectius juvenils, grups ecologistes, de persones amb diversitat funcional...), i de motivacions per les quals la gent s'hi acosta a participar-hi (inquietuds ambientals o sociopolítiques, ganes de conèixer gent, de recuperar espais degradats, d'aprendre horticultura, emprenedoria social...), fan que un dels trets característics de l'agricultura urbana sigui l'hortodiversitat (Fernández Casadevante i Morán, 2012). Cada hort urbà ve a ser un reflex de la comunitat humana que l'impulsa i que hi té cura, el que implica que puguin ser radicalment diferents, centrats en complir funcions socials i ambientals concretes. No obstant això, en tots ells la cura de la vida s'experimenta com una responsabilitat col·lectiva, que requereix un compromís actiu, i on diverses persones amb trajectòries, habilitats i coneixements diferents són necessàries.

Canviem navalles per aixades

Barri de la Fuensanta, Còrdova. Fora del nucli històric, en una zona econòmicament deprimida, hi ha un hort comunitari coordinat pel Paco, expert en jardineria i horticultura, i que durant la seva joventut va ser un noi difícil de l'època dels pispes. Aquest hortolà utilitza l'hort com a fórmula capaç d'oferir altres valors davant la vida als xavals del barri en risc d'exclusió social. Un petit oasi que tracta de incitar-los a conèixer altres formes de relacionar-se, impulsar una altra escala de valors i fer-los veure que hi ha una vida més enllà de les fronteres del barri tal i com l'han conegut. El Paco afirma que el que fan és canviar navalles per aixades.

Un dels trucs pedagògics utilitzats pel Paco seria dir als nois que les plantes són seves però els fruits són del barri i han de compartir-los. Un cop es va acostar una veïna amb dificultats econòmiques severes i va demanar que li donessin verdures per tirar endavant una setmana. El Paco va dir que calia consultar-ho als nois que eren els amos de les plantes. I aquests van decidir que sí. Llavors el Paco els va demanar que agafessin una caixa amb productes per a aquesta dona. En una estona hi havia set capsetes amb menjar. El Paco els va preguntar si no n'hi havia massa, i els xavals li van dir que si no sabia comptar: que una setmana té set dies, i que llavors calien set caixes. L'hort estimula la generositat d'aquells que no tenen res, ensenya el valor de la solidaritat i de la interdependència en barris on aquestes coses no semblen possibles a priori. El valor de les petites coses que canvien el món en la mesura que canvien la vida d'unes quantes persones.

Conrear relacions igualitàries

Un altre aspecte fonamental que hem de considerar seria la participació en igualtat de condicions dins de les iniciatives, tractant que no es reprodueixin relacions patriarcals i que es puguin corregir aquestes actituds quan hi apareixen. En una sèrie

d'entrevistes que vam realitzar fa poc a participants en horts comunitaris de Madrid, vam tractar el tema de les relacions de gènere dins de l'hort amb la intenció d'identificar com es realitza el repartiment de tasques, de responsabilitats i rols, i quina és la percepció de les dones involucrades en aquestes iniciatives.

Les pautes de relació igualitàries s'aprenen i es conreen en els horts comunitaris, amb major facilitat en la mesura que hi hagi més dones, més gent jove, o s'emfatitzi la dimensió convivencial i d'interacció de barri davant atributs centrats en la productivitat, que serien més típicament masculins.

> "L'agricultura és un terreny històricament masclista però l'agricultura urbana no ho és pel tipus de persones que la fan. Hi ha una diferència gran. És urbana, és comunitària i això marca unes pautes diferents de l'agricultura tradicional on es reprodueixen més aquests rols de gènere".

> "Exagerant afirmo que el perfil ideal per fer un hort urbà serien dones que reconeguin saber poc d'horticultura perquè, en el nostre cas, que era el contrari, ha estat molt difícil engegar processos de democràcia participativa. Costa molt amb gent gran, que creu saber, que no té habilitat per negociar. Els processos participatius són molt complicats, i més complexos com més creuen saber els integrants i més grans siguin. Així que, per sil·logisme, diria que quant més jove és la gent, més reconegui que no sap i fins i tot més dones hi hagi, més fàcil és que es produeixi un procés educatiu. Tot això exagerant una mica".

Algunes d'aquestes iniciatives generen una visió coincident entre els seus participants que consideren que l'hort és l'espai més igualitari en el qual hi han participat, apuntant motius com la composició dels grups promotors, el fet d'estar tirant endavant una feina o que l'hort requereixi tasques concretes i constants davant d'altres formes de participació política en les quals prima més la paraula i la imatge personal, com la discussió en una assemblea. No hi ha tanta necessitat de destacar i es dilueix la voluntat de imposar-se per sobre d'una altra persona.

> "Tots som masclistes per la nostra socialització, però aquest és l'espai on menys noto diferències de gènere, fins i tot menys que en una assemblea del centre social".

Les dones en els horts demostren la seva capacitat de poder fer qualsevol tasca relacionada amb l'hort o amb la seva construcció, des cavar a picar, utilitzar la radial o construir mobiliari, estant més disposades a trencar amb els rols de gènere.

Alhora que els homes s'impliquen en tasques tradicionalment associades a les dones com recollir llavors, plantar flors i vetllar per l'estètica del lloc. Sense idealismes i assumint que aquests espais canvien tant la ciutat com les persones que els habiten, potser és que la terra predisposa la gent a tenir un millor tracte, com deia una hortolana de Rosario, Argentina.

4. Conclusions per a nous començaments o com el fruit són les llavors

No jutgis el dia per la collita que has recollit, sinó per les llavors que has plantat

R Louis Stevenson.

L'agricultura urbana oferiria a l'ecofeminisme un espai on posar en pràctica una ètica de la cura expandida, que lliga de manera inseparable la necessitat de produir subjectivitats transformadores mentre es produeixen aliments de manera sostenible, procurant el benestar de totes les persones implicades en el projecte i incidint socioambientalment sobre l'entorn proper. En aquest article, més que oferir conclusions, apuntem una interessant agenda d'investigació en la qual seguir aprofundint, a partir d'una sèrie de qüestions clau sintetitzades en la taula 1 en les quals es concentra la potencialitat de l'agricultura urbana com a instrument per visibilitzar i experimentar la interdependència i l'ecodependència.

Tabla1. Apunts ecofeministes des de l'agricultura urbana

Visibilitzar la interdependència	Visibilitzar l'ecodependència
Bon viure – "vida que mereixi la pena de ser viscuda"	Bon govern del territori
Reproducció social i satisfacció de necessitats fora del mercat	Reproducció dels ecosistemes naturals, especialment urbans i periurbans
Corresponsabilitat en la cura de cossos vulnerables: inclusió social, hortoteràpia, edat...	Corresponsabilitat en la cura del territori vulnerable
Consciència de gènere i recreació de vincles comunitaris	Consciència de lloc i recreació de vincles territorials
Espais urbans segurs i habitables	Espais urbans sostenibles i integrats en el metabolisme territorial
Diversitat i atenció a les singularitats	Hortodiversitat
Visibilitat i valoració de tasques domèstiques (comprar, cuinar...)	Visibilitat i valoració de tasques de producció d'aliments
Curadania	Ciutadania ecològica
Proximitat com a valor: organització de l'espai i el temps	Proximitat com a valor: tancament de cicles com l'aigua, els residus...

Elaboració pròpia

En una societat on el benestar s'identifica amb l'autosuficiència a través del consum en el mercat, i en la qual l'objectiu de l'economia és l'acumulació de capital mitjançant l'explotació de persones i d'ecosistemes, la idea del bon viure planteja la necessitat d'orientar els processos econòmics cap a la finalitat de sostenir la vida, és a dir,

d'assegurar la satisfacció de les necessitats humanes materials i immaterials que possibiliten vides que mereixen la pena ser viscudes (Pérez Orozco, 2014). De la mateixa manera, el bon govern del territori (Magnaghi, 2011) suposa repensar per què i com organitzem, gestionem i intervenim sobre els territoris que habitem, si la finalitat és mantenir una dinàmica urbanitzadora i extractivista destinada al benefici d'uns pocs, o si el territori s'ha d'entendre com un recurs per al bé comú i, per tant, el principal objectiu serà mantenir i regenerar els processos ecològics que hi fan possible la vida. L'agricultura urbana es mostra com a espai de trobada i pràctica d'aquests dos conceptes en el sentit que té la capacitat de sostreure del mercat la satisfacció de diverses necessitats, d'involucrar als que hi participen en la gestió directa d'una petita part de l'espai que habiten, i de desenvolupar alternatives a petita escala per repensar la nostra relació amb el territori.

En un món cada cop més urbà, tant en termes culturals com físics, el sòl no urbanitzat no és simplement un buit que podem ocupar, és un recurs finit i altament pressionat que dóna suport a processos ecològics (regulació del cicle de l'aigua, dels nutrients o del carboni, manteniment de biodiversitat...). Per aquest motiu cal "la restitució al territori de la seva dimensió com a subjecte viu d'alta complexitat" (Magnaghi, 2011: 97), reconstruint els sistemes contaminats, degradats i fragmentats, i generar les condicions perquè aquests processos es produeixin, tant fora com dins de la ciutat. L'agricultura urbana és una activitat imprescindible en la tasca d'introduir natura a la ciutat, ocupant i recuperant espais diversos que compliran funcions diverses, des de petits solars en centres urbans densos, fins a grans superfícies a les vores de la ciutat i en els primers anells periurbans.

L'agricultura urbana ofereix un camp perquè arrelin nocions com la ciutadania ecològica i la nova cultura del territori, definint-la com un producte històric dels processos de coevolució de llarga durada entre assentaments humans, naturalesa i cultura. "El que importa és que hi hagi un projecte col·lectiu arrelat en un territori com a lloc de vida en comú i, per tant, un lloc que ha de preservar-se i cuidar-se per al bé de tothom. La dimensió ja no és un problema topogràfic sinó social. Es tracta de l'espai del reconeixement de la identitat i de la capacitat d'acció coordinada i solidària"(Latouche, 2009). Una dinàmica que ha d'anar de la mà de propostes com la curadania que permet entendre els treballs de cures més enllà de les pràctiques que generen una vida sostenible. Reconèixer que "la vida vivible està per construir en la interacció amb altres, que la vida es dirimeix en la vida mateixa i que no es pot aconseguir fora de la vida (en els mercats)" (Precarias a la Deriva, 2006: 125). La curadania implica un dret a cuidar, a no tenir cura per obligació i ser cuidat/da, sense que això signifiqui subordinació per a les dones. "La curadania no pot excloure, perquè tota persona ha de ser, o pot ser, part d'una xarxa àmplia i horitzontal de cures; o de múltiples xarxes col·lectives i autogestionades. La curadania és universal" (Junco, Pérez Orozco i del Río, 2004).

Parafrasejant una dita zapatista, l'agricultura urbana seria la clau per a una porta que encara no existeix. Pràctiques que anticipen i assagen noves formes de relació entre les persones i d'aquestes amb el seu entorn. Brúixoles per orientar una transformació del sistema agroalimentari i reorganitzar les ciutats en clau de sostenibilitat i justícia social. Llavors que porten en el seu interior les potencialitats d'altres mons possibles i la victòria de les quals només depèn del pas del temps i de la seva caiguda a terra fèrtil. Posem-nos mans a l'aixada.

Referències bibliogràfiques

Buckingham, Susan. 2005. Women (re)construct the plot: the regen(d)eration of urban food growing. Area 37(2): 171–179.

CIAM. 1933. La Carta de Atenas. IV Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna.

Crouch, David i Ward, Colin. 1988. The allotment. Its landscape and culture. London: Five Leaves Publications.

Davis, Mike. 2007. Planeta de ciudades miseria. Madrid: Ed Foca.

Desmarais, Annette Aurelie. 2007. La Vía Campesina. La globalización y el poder del campesinado. Madrid: Editorial Popular.

Domosh, Mona i Seager, Joni. 2001. Putting women in place: feminist geographers make sense of the world. New York: Guilford Press.

FAO. 2011. Food, Agriculture and Cities. Challenges of food and nutrition security, agriculture and ecosystem management in an urbanizing world. FAO. Food for the Cities multi-disciplinary initiative. Consultat el maig del 2016 (www.fao.org/fcit)

Fernández Casadevante, José Luis i Morán, Nerea. 2012. “Nos plantamos! Urbanismo participativo y agricultura urbana en los huertos comunitarios de Madrid”. Habitat y Sociedad, 4: 55-71.

Fernández Casadevante, José Luis i Morán, Nerea. 2015. Raíces en el asfalto. Pasado, presente y futuro de la agricultura urbana. Madrid: Libros en Acción.

Garvin, Eugenia C., Carolyn C. Cannuscio, i Charles C. Branas. 2013. "Greening vacant lots to reduce violent crime: a randomised controlled trial." Injury prevention, 19(3): 198-203. doi:10.1136/injuryprev-2012-040439.

Garrido, Javier. 2015. “La agricultura urbana en Madrid”. I Encuentro Estatal de Huertos Urbanos Comunitarios, Red de Huertos Urbanos Comunitarios de Madrid. Madrid, 16-18 d' octubre del 2015.

Herrero, Yayo. 2013. “Miradas ecofemistas para transitar a un mundo justo y sostenible”. Revista Economía Crítica, 16: 278-307.

Hovorka, Alice, de Zeeuw, Henk, i Njenga, Mary. 2009. Women feeding cities. Mainstreaming gender in urban agriculture and food security. Rugby: Practical Action Publishing.

Jasroz, Lucy. 2011. “Nourishing women: toward a feminist political ecology of community supported agriculture in the United States.” Gender, place & culture: a journal of feminist geography, 18(3): 307-326.

Jones, Jenny. 2008. Why London needs to grow more food. Report by Jenny Jones, Member of the London Assembly. Consultat el juliol del 2016

(https://www.london.gov.uk/file/9032).

Junco, Carolina, Pérez Orozco, Amaia, i Del Río, Sira. 2004. “Hacia un derecho universal de cuidadanía (sí, de cuidadanía).” Libre pensamiento, 51: 44-49.

Karanja, Nancy i Njenga, Mary. 2011. “Feeding the cities”. A State of the World 2011: Innovations that Nourish the Planet. Worldwatch Institute.

Latouche, Serge. 2007. La otra África. Autogestión y apaño frente al mercado global. Barcelona: Ed. Oozebap.

Latouche, Serge. 2009. Pequeño tratado del decrecimiento sereno. Barcelona: Icaria.

Magnaghi, Alberto. 2011. El proyecto local. Hacia una conciencia del lugar. Barcelona: Ed. Universitat Politècnica de Catalunya.

Max-Neff, Manfred; Elizalde, Antonio i Oppenhayn , Martín. 1986. Desarrollo a escala humana: una opción para el futuro. Development Dialogue, número especial, CEPAUR, Fundació Dag Hammarskjold.

Morgan, Kevin. 2014. “Nourishing the city: The rise of the urban food question in the Global North”. Urban Studies, 52(8): 1379-1394.

Marsden, Terry i Morley, Adrian (eds). 2014. Sustainable Food Systems. Building a New Paradigm. Earthscan Food and Agriculture, Routledge.

Partalidou, Maria i Anthopoulou, Theodosia. 2016. “Urban Allotment Gardens During Precarious Times: From Motives to Lived Experiences”. Sociologia Ruralis.

Pérez Orozco, Amaia. 2014. Subversión feminista de la economía: aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida. Madrid: Traficantes de Sueños.

Precarias a la deriva. 2006. “Precarización de la existencia y huelga de cuidados”. A Vara, Maria Jesús (coord.). Estudios sobre género y economía. Akal.

Preston, Christopher J. 2003. Grounding knowledge: Environmental philosophy, epistemology, and place. Athens: University of Georgia Press.

Puleo, Alicia. 2013. Ecofeminismo para otro mundo posible. Madrid: Ed. Cátedra.

Shiva, Vandana. 2005. Manifiesto para una Democracia de la Tierra. Justicia, sostenibilidad y paz. Ed Paidós.

Shiva, Vandana. 2016. The Violence of the Green Revolution: Third World Agriculture, Ecology, and Politics. University Press of Kentucky.

Soler, Marta i Pérez Neira, David. 2013. “Por una recampesinización ecofeminista: superando los tres sesgos de la mirada occidental.” Revista Papeles, 121: 131-141.

Steel, Carolyn. 2013. Hungry city: how food shapes our lives. London:

Random House.

Subirats, Joan. 2015. “Políticas urbanas e innovación social. Entre la coproducción y la nueva institucionalidad. Criterios de significatividad”. Pp 95-112. A Innovación social y políticas urbanas en españa. Experiencias significativas en las grandes ciudades. Barcelona: Icaria.

Tonucci, Fracesco. 1996. La ciudad de los niños. Ed Fund. German Sanchez Ruiperez.

Tonucci, Fracesco. 2004. Cuando los niños dicen basta! Ed Fund. German Sanchez Ruiperez.

Tuan, Yi Fu. 2007. Topofilia. Madrid: Ed. Melusina.

Velázquez, Isabela. 2012. "Historia del uso del espacio público”. Pp 31-31. A Urbanismo inclusivo. Las calles tienen género. Ed. Gobierno Vasco.

White, Monica. M. 2011. “Sisters of the soil: Urban gardening as resistance in Detroit.” Race/ethnicity: Multidisciplinary global contexts, 5(1): 13-28.

La **Xarxa de Consum Solidari** és una associació que des de l'any 1996 treballa en l'àmbit del comerç just i el consum responsable. La *Xarxa* te una visió integral del comerç just que engloba tot el cicle d'un producte (des de la seva producció fins a la seva comercialització) i que defensa els principis propugnats per la sobirania alimentària.

Barcelona. 2016

www.xarxaconsum.org

L'agricultura urbana oferiria a l'ecofeminisme un espai on posar en pràctica una ètica de la cura expandida, que lliga de manera inseparable la necessitat de produir subjectivitats transformadores mentre es produeixen aliments de manera sostenible, procurant el benestar de totes les persones implicades en el projecte i incidint socioambientalment sobre l'entorn proper. Aquest text, més que oferir conclusions, apunta una agenda d'investigació en la qual seguir aprofundint en les quals es concentra la potencialitat de l'agricultura urbana com a instrument per visibilitzar i experimentar la interdependència i l'ecodependència.

Amb el suport de:

Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament